

Ei forteljing om mangfald – egdemål i tale og skrift

Rune Røsstad

Innleiing

Omgrepet «språkleg mangfald» er i høgste grad relativt. Mange vil nok meine at det helst gjeld for samfunn der det blir nytta fleire språk som er gjensidig uforståelege for kvarandre. Med det perspektivet er den tradisjonelle, norskspråklege variasjonen på Agder heller liten; med god vilje kan me forstå einannan ganske godt på tvers av dialektane og målformene. Samanlikna med forhold i ein del andre land har altså det språklege mangfaldet på Agder vore nokså marginalt. Likevel har agderfylka hatt – og har til dels enno – mange markerte skilnader i målbruken, i tale og i skrift, som både brukarane og forskarane har vist interesse for og lagt vekt på. Variasjonen er komen til som følge av ulikskapar i haldningar og leve-sett, men han er samstundes noko som gjer oss ulike. Isolert sett har me derfor å gjere med eit språkleg mangfald på Agder. Og det er eit mangfald me har trass i at Agder i ein del andre samanhengar blir sett på som éi eining, ein region.

Innafor ei sosiokulturell ramme kan ein ha to ulike innfallsvinklar til dette språklege mangfaldet. På den eine sida kan ein sjå på variasjonen som uttrykk for – eller symptom på – mangfald på andre område, anten dei tilhøyrer den mentale eller den sosiale sfæren. Dermed blir det gjerne tale om å leite i samfunnet og i historia etter årsaker til at variasjonen oppstod og blei halden ved like. På den andre sida kan me også nærme oss den språklege variasjonen som eit eige, sjølvstendig domene, som noko som lagar og uttrykkjer ulikskap, og som sjølv gjev eller styrkar mangfaldet i

det sosiale rommet. Det er altså ikkje berre slik at me er ulike og viser dette med språket vårt. Språket kan også vere noko som gjer oss ulike, noko som gjer at me ser på andre som annleis, og som gjer at me handlar annleis.

Forskarane kan altså undersøke, analysere og beskrive språket i eit geografisk område, dei kan kome fram til ei fagleg grunngjeving for at området kan seiast å ha språkleg mangfald, og dei kan leite etter årsakene til at det er slik. Samstundes kan det vere vel så viktig å spørje folka som bur i området, og som opplever dette språklege landskapet, om korleis dei oppfattar språkvariasjonen og ser på seg sjølve og andre. Det er ikkje sikkert at deira oppleving av forholda går overeins med det forskarane hevdar, og dersom ein ønskjer å seie noko om dette mangfaldet, er brukarane sitt syn på saka vel så relevant som det utanforståande fagfolk meiner. Frank Meyer nemner i sin artikkel at «objektiv» røyndom ikkje utan vidare blir opplevt som relevant av dei menneska røyndomen gjeld. Dette kan også gå andre vegen: Språkleg mangfald kan vere noko som blir opplevt som nettopp det, uavhengig av om det fagleg sett kan sjåast på som marginalt.

I det følgjande skal eg ta inn begge desse perspektiva, om enn i noko ulikt omfang. I tur og orden vil eg gje korte riss over det talespråklege og skriftspråklege mangfaldet på Agder, og eg vil drøfte kva desse forholda fortel oss om andre historiske forhold i landsdelen.

Mangfald i talemålet

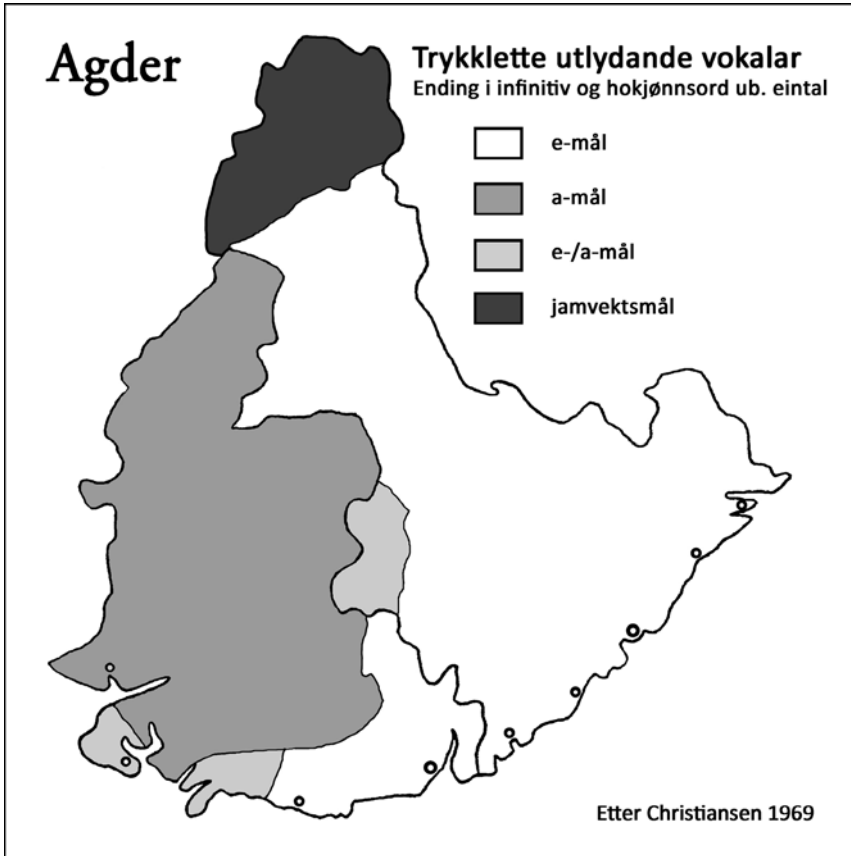
Det tradisjonelle talemålet på Agder varierer på to område. For det første har me variasjonen mellom bygdemåla, det vil seie dei dialektale draga og tilhøyrande grensene som i dialektforskinga har vore rekna som dei mest interessante. Denne variasjonen skriv seg dels heilt ifrå mellomalderen, sjølv om ein må tru at dei fleste dialektgrensene har flytta på seg gjennom åra. Vidare har det i tradisjonell meining også vore markerte talespråklege skilnader mellom bygder og byar på Agder. Ikkje alle dei egdske bymåla er utforska, men me kan gå ut ifrå at dei fleste byane har hatt eit talemål som skil dei frå dialektar i opplanda. I dag er ofte desse skilnadene på retur; variasjonane mellom by og land blir meir utviska.

I dialektforskinga har ein tradisjonelt vore oppteken av det ein kan kalle «store kategoriar» i språket, det vil seie systematiske drag i lyd- og

bøyingsystemet som varierer geografisk. I det følgjande skal me sjå på somme av dei draga som ein har rekna som dei viktigaste i norsk dialektologi, og korleis dei varierer geografisk på Agder. Mykje av denne variasjonen er i dag redusert, som følge av dialektendring og former for normalisering. Dialektologiens tradisjonelle beskrivingar er best dekkjande for korleis talemålsvariasjonen var for om lag 100 år sidan, meir og mindre for korleis det var i det gamle bondesamfunnet.

Kart 1 (s. 96) er eit utsnitt av det som har vore rekna som det viktigaste dialektdraget i norsk dialektologi. Kartet syner variasjonen i trykklette utlydande vokalar i infinitiv (t.d. *å kasta/kaste*) og i ubunden form eintal av linne hokjønnsord (*ei visa/vise*). Størsteparten av området har i desse kategoriane éi og same ending, anten *-a* eller *-e*. Dette er grunnlaget for at mange dialektologar har rekna Agder til det vestnorske målområdet (for eit oversyn, sjå Skjekkeland 1997, kap. 5). I austnorsk har ein derimot hatt såkalla jamvektsmål, det vil seie variasjon mellom ulike endingar etter eit bestemt, språkhistorisk mønster. På Agder kom dette jamvektsmålet berre inn heilt nord i Setesdal, i Bykle, noko som er eit godt vitnemål om eldre kontaktmønster i retning Vest-Telemark og austetter. I det heile kan langt dei fleste språklege drag og geografiske variasjonar i talemåla knytast til nettopp kontakt mellom ulike geografiske område. Det er såleis ikkje tilfeldig kva for delar av Vest-Agder som har fått same endingsvokalisme som i Aust-Agder. Kontakten langs kysten har vore mykje meir omfattande enn over heier og fjell, og administrative grenser har sjeldan vore til særleg hinder for spreing av nye drag i talemåla. På si side har ein i vestre delar av Vest-Agder halde på den opphavlege endinga *-a*, truleg med god støtte frå Rogaland i vest, der den endingsvokalismen er einerådande. Slik kan variasjonen mellom dei ulike særdraga ofte vere nokså gammal i eit område, og grensene kan over tid ha flytta seg svært lite.

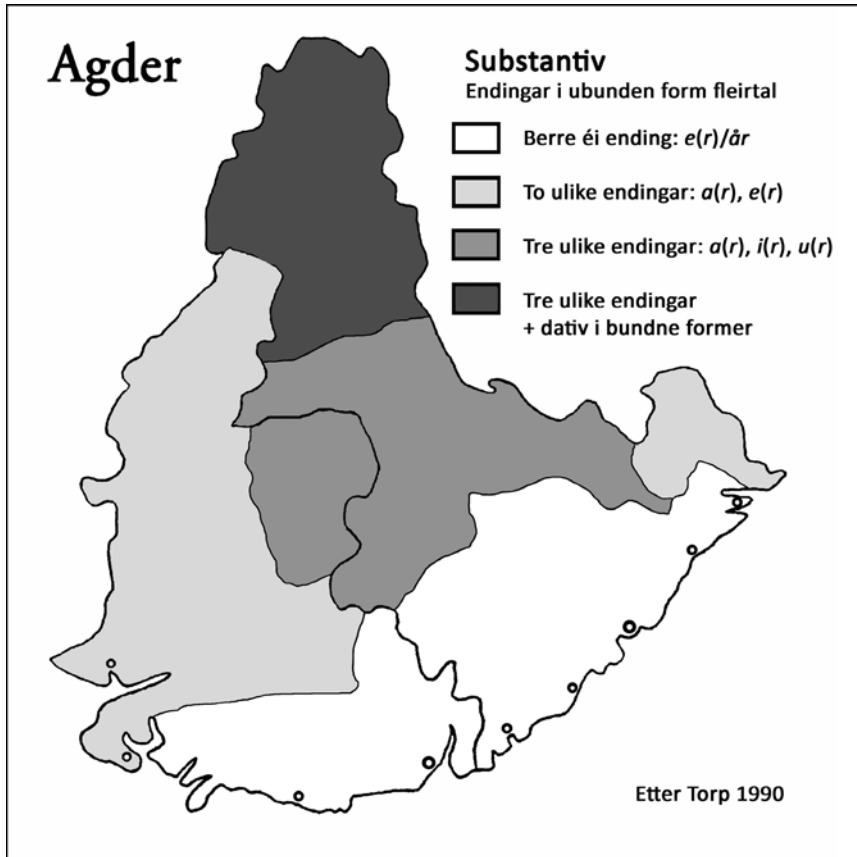
Eitt særskilt interessant skilje gjeld tonaliteten – eller tonelaget – i einskildord. Nesten heile Aust-Agder følgjer her det austnorske systemet med såkalla lågtone i tonem 1 (også kalla einstavings tonelag), det vil seie at den lågaste tonen ligg på førstestavinga i ord som *sola* og *huset*. Vest-Agder og (delar av) Høvåg i Lillesand har derimot det vestnorske systemet som ein kallar høgtone, altså med tonetoppen på førstestavinga i dei same orda (for utdjuping, sjå Skjekkeland 1997:31ff.). Bortsett frå at Høvåg her er

Kart 1 Trykklette utlydande vokalar.

sagt å høyre til Vest-Agder (Skjekkeland 1999a:82), følger grensa mellom høgtone og lågtone fylkesgrensa, som det einaste velkjende dialektdraget som samsvarer med denne administrative inndelinga. Draget er særleg interessant i samband med haldningar til og oppfatningar av dialekt, fordi det er mykje som tyder på at tonaliteten er eit svært sentralt kjennemerke for folk flest når dei plasserer folk geografisk ut ifrå talemålet deira.

Ein annan tydeleg tendens ved dei egdske talemåla er at dei gjennomgåande har fleire arkaiske drag jo lengre inn i landet ein kjem. Det gammalnorske språksystemet hadde til dømes langt fleire bøyingskategoriar og -endingar enn dagens norske talemål, og i indre Agder finn me fleire restar av dette systemet enn det me gjer langs kysten. Kart 2 syner noko av

Kart 2 Substantiv. Endingar i ubunden form fleirtal.

denne variasjonen i substantivbøyinga, og ein ser her at størstedelen av kysten står att med berre éi ending i denne bøyingskategorien. Dette er eitt av fleire døme på at ein kan kalle kystmåla meir «moderniserte», då målte etter kor mykje endring og utvikling det har vore frå gammalnorsk til i dag. Samstundes har også innlandsmåla fått ein del nye særdrag, som manglar langs kysten, og som også er døme på nyutviklingar som har laga avstand til det eldre språksystemet. Eitt av desse er overgangen til *dd* frå gammalnorsk *ll*, som i Setesdal og indre Vest-Agder gav former som *adde* (alle) og *fjødd* (fjell).

At det er kystmåla som er dei mest «moderniserte», er lett å forstå historisk. Folk langs kysten har gjennom åra hatt større grad av kontakt med

annleistalande, både innanlands og utover landets grenser, og me veit at slik kontakt set fart på dei fleste typar av språkending. Likevel er det ikkje utan vidare slik at kystmåla endra seg i retning av målet til dei ein hadde kontakt med, det er snarare slik at språkvariasjonen har stimulert til ending, somme gonger i retning av eit anna språk (til dømes ved at ein tok inn hollandske eller nedertyske lånord), andre gonger i retning av det som synest meir vilkårleg. Mange endringar har ofte preg av å vere ei form for «forenkling», sjølv om me skal vere varsame med å seie at språket av den grunn blir enklare. Eit nyare døme på slik utvikling har me i bruken av *du* for *deg* i dei fleste kyststroka av Aust-Agder (Broberg 2001), til dømes i setningar som *Det var hyggelig å snakke med du*. Endringa går ut på at subjektforma *du* tek over for objektforma *deg* (dialektalt *de/dæ*), slik at ein står att med *du* som gjeldande form i begge posisjonar. Vekslinga mellom dei eldre formene *du* og *deg* er eigentleg ikkje anna enn ein rest av det gamle kasussystemet, og endringa kan sjåast på som eit vidare steg i avviklinga av dette systemet, heilt parallelt med utviklinga i moderne engelsk der det i dag heiter *you* i begge posisjonane. Det aust-egdske talemålet er neppe påverka av engelsk på dette området, men det er truleg heller ikkje heilt tilfeldig at dette skjer nettopp i ein del av landet som har hatt stor grad av kontakt ut i nordsjøområdet.

Generelt går altså fleire av dialektgrensene på Agder langs det ein kan seie er to aksar, éin som går aust-vest og dermed skil kyst og innland, og éin som går nord-sør og skil austlege og vestlege strok. Det er heller få grenser som går saman i «flokk», og derfor er det vanskeleg å dele inn talemålet på Agder i få, større dialektområde. Den mest brukte inndelinga i norsk dialektologi tek som før nemnt utgangspunkt i den variasjonen som er attgjeven i kart 1 (s. 96). Med endinga *-a* er størstedelen av Vest-Agder dermed sagt å tilhøyre det vestnorske *a*-målsområdet, medan resten av Vest-Agder og nesten heile Aust-Agder kjem inn under *e*-målsområdet, også det kategorisert som vestnorsk. Lokalt på Agder blir denne inndelingsmåten heller lite interessant, sidan det altså er så mykje talemålsvariasjon som fordeler seg geografisk annleis. Egdemålet er ikkje ein storleik som kan beskrivast med få ord, til det er mangfaldet for stort.

Endå større blir mangfaldet når ein så trekkjer inn byane. Sjølv om det er lite utforska, kan me gå ut ifrå at byane på Agder har hatt innslag av det

me kan kalle «eit høgare talemål». I dette ligg det at borgarskapet vanlegvis utvikla bruk av standardnære former som skilde seg frå det vanlegare «folkemålet» i byen. I praksis gjorde dette seg gjerne gjeldande ved at borna blei pålagde «å snakke pent», noko dei då også gjorde i større og mindre grad. Fridtjof Voss skriv om dette i Arendal i 1940, og han hevdar at av menn i byen «taler så å si alle dialekt til daglig», medan det blant kvinnene er «flere som taler riksmål, dialektfarvet riksmål» (s. 54). Vidare skriv han at mange nyttar begge varietetane, alt etter situasjonen og kven dei taler med. Noko liknande har opplagt vore tilfelle i Kristiansand, men også i ein mindre by som Mandal var det «å snakke pent» ein realitet for ein del born og unge (Røsstad 2008:114 f.). Denne praksisen blei stort sett avvikla i løpet av dei første tiåra etter siste verdskrigen, og i dag er det snarare «folkemålet» som dominerer byane, medan «det høgare talemålet» mest berre finst som restar blant den eldre befolkinga.

Når det gjeld folkemålet eller det vanlege bymålet, hadde både alder og storleik på byane noko å seie for kor stor avstanden til dei næraste bygdemåla blei. I mange tilfelle var det nok slik at byfolk sjølv hevda at skilnadene var store, medan dialektforskarane kan argumentere for at dei derimot var heller få og helst gjaldt einskilde ord og uttrykk. Skilnadene kan derfor vere vel så mykje funderte på psykososiale forhold som på reelle, språklege forhold. I både store og små byar har det gjerne vore opposisjon mellom by og land, og det er derfor ikkje å undrast over at små skilnader i ordbruken kan ha fått mykje merksemd. På Agder er det derfor berre den største byen, Kristiansand, som hadde eit tradisjonelt folkemål som skilde seg markert ut ifrå områda utafør den gamle bykjernen. Til dømes var det berre her ein hadde allmenn bruk av formene *vi* og *ikke*, medan alle andre bymål på Agder tradisjonelt hadde *mi* og *ikkje*. I dei mindre byane tok ein etter kvart også i bruk meir normaliserte former, utan at ein rekna det som teikn på eller tilhøyrande eit «høgare talemål». Men dette gjaldt ofte berre einskildord, og sjeldan store kategoriar. Voss (1940:84) nemner til dømes verbforma *gikk* som den vanlegaste i Arendal bymål, medan det utafør byen heitte *gjekk*. I Mandal har formene *bo*, *tro* og *si* lenge vore dei mest brukte, i staden for bygdemålsformene *bu*, *tru* og *sei* (Røsstad 2008:75 f.).

Kva med «sørlandsk»?

Dersom «talemålet på Agder» og «egdemål» ikkje er særleg eintydige nemningar for korleis talespråket i området er, kva då med «sørlandsk»? Og «Sørlandet», for den saks skuld? Om ein ønskjer å la namnet Sørlandet gjelde heile og begge agderfylka, er «sørlandsk» kort og godt like lite brukande som til dømes «egdsk», «agdermålet» og liknande. Både «sørlandsk» og «sørlandsdialekt» er likevel velkjende omgrep, dei er særleg nytta av lekfolk, og spørsmålet er då kva me kan eller skal leggje i dei. Siktar dei berre til noko geografisk, eller kan ein også sjå noko språkleg i omgrepa?

Somme forskarar (Skjekkeland 1997:221 f., Papazian og Helleland 2005:106 f.) har i sine inndelingar av dei norske dialektane valt å la «sørlandsk» stå for det sørlege e-målsområdet i Noreg (jf. kart 1 ovafor). Ifølgje Skjekkeland femner dette området dermed «nokre sørlege ytre bygder i Telemark, heile Aust-Agder og tilgrensande ytre mål i Vest-Agder» (1997:221). Torp (2001) går imot dette, både fordi nemninga ikkje samsvarer med det folk flest oppfattar som «Sørlandet», og på grunn av den store språklege variasjonen me finn på Agder, ikkje minst at det her finst både typisk vestnorske drag og typisk austnorske drag i talemåla.

Korleis er «sørlandsk» då nytta av folk flest? Og kven er folk flest i denne samanhengen? I den lokalt utjevne boka *Sørlandet bak smeigeteppet* (Bringa et al. 1999/2000), som omhandlar ymse tilhøve ved landsdelen, er det mellom anna eit kapittel om «Språk». Under overskrifta «Kjennetegnet på Agderspråket» heiter det her:

De fleste nordmenn hører forskjell på sørlandske, vestlandske og trøndske dialekter. Hva er kjennetegnet for den sørlandske dialekten? Lærebøkene lærer oss at sørlandsk er kjennetegnet av bløde konsonanter og skarring.

Vi må også legge til at underdrivelsene og underfundighetene også preger dialektene. Underfundigheten og underdrivelsen kommer fram i alle delene av det sørlandske språkspillet, i ordene, setningene, uttrykkene, ordspillene, vitsene og i den sørlandske væremåten. (s. 129)

Påstanden om kva lærebøkene lærer oss, er helst misvisande; både skarre-*r* og såkalla «bløde» konsonantar er dessutan vel så utbreidde i Rogaland, førstnemnde også nordover på Vestlandet (sjå t.d. Skjekkeland 89 f. og 111 f.). «Underfundigheten» høyrer på si side vel heime i den mytologiske sfæren om sørlendingens «veremåte», og koplinga til dialekten er i beste fall tvilsam. Sitatet er eit godt døme på korleis mytar og stereotypiar forflatar og forenklar (sjå Berit Eide Johnsens artikkel), og som mytar flest har også denne nokre av røtene sine utafor landsdelen, på lik line med førestillingar om Sørlandet som bastionen for tregheit og pietisme, for å nemne noko. Ut ifrå dette er det forståeleg at «sørlandsk» er eit diffust omgrep; det mytologiske aspektet vanskeleggjer både geografiske og språklege avgrensingar.

Arne Torp (2001:73 ff.) argumenterer for at det finst ei meir eller mindre uklår førestilling om den «prototypiske» sørlandsken. Denne skal ha skarre-*r* og blaute konsonantar, og han skal vere eit *e*-mål (jf. kart 1 s. 96), noko som avgrensar han til kyststroka mellom Oksefjorden (mellom Arendal og Tvedestrand) og Lindesnes. Torp hevdar vidare, med støtte i nokre vage formuleringar av Vilhelm Krag, at denne sørlandsken også bør ha høgtone, noko som ekskluderer brorparten av Aust-Agder, slik at me står att med kysten Lillesand–Lindesnes. Dette siste er rett nok laust dokumentert, men det syner kor tøyelege spørsmål frå denne mytologiske sfæren eigentleg er. Me veit lite om folks oppfatningar om geografiske og språklege avgrensingar på Agder, men i denne samanhengen kan me vere sikre på at «sørlandsken» ikkje samsvarer med «talemålet på Agder».

Korleis opplever egdene sjølv det talespråklege mangfaldet?

Som døme på dei førestillingar og oppfatningar egder kan ha hatt og har om lokale og regionale talemålsforhold på Agder, vil eg referere frå mi eiga undersøking frå austre Vest-Agder (Røsstad 2008). Eg intervjuar 20 vaksne personar, mest lærarar, frå Søgne, Finsland i Songdalen kommune, Mandal by og Øyslebø og Laudal i Marnardal kommune. Desse informantane fekk mange ulike spørsmål knytte til variasjon og endring i sin lokale dialekt og i regionen. Éin gjennomgåande hovudtrend i intervjuar var at

informantane var svært lite opptekne av det «egdske» og det «sørlandske». I staden var fokuset deira på dei heilt lokale forholda og på språklege variasjonar som av dialektologane ofte er rekna som mikroskopiske. Eit par sitat frå intervjuet synleggjer dette:

... at du vil finne ganske betydelige dialektforskjellar vestover mot Marnardal, Laudal, og austover mot Øvrebø, Vennesla. Ja, innenfor Finsland er der betydelig forskjell, eller eg burde kanskje heller seie «var». (Mannleg informant frå Finsland)

Du skal ikkje ha store avstandar før der er forskjell på dialekten. Der er forskjell på dialekten i Laudal og der er forskjell til du kjem ned til Marnardal, og du kjem ned til Heddeland. Me [i Laudal] bruker mykje sånn y: *dykke*. Du kjem lengre nedover, så er det meir sånn *døkke*. (Kvinneleg informant frå Marnardal)

Sjølv om informantanes oppfatningar nok kan ha med reell språkbruk å gjere, er det slåande kor sterk vekt dei legg på denne typen variasjon. Ein vanleg påstand er at dei ulike bygdene og byen Mandal hadde *fleire* dialektar, og at den språklege variasjonen var svært tydeleg over *korte* avstandar. Informanten frå Finsland talar såleis om «betydelige dialektforskjellar» mellom og innafor dei gamle, små kommunane, og kvinna frå Marnardal gjev døme på det ho meiner er ein systematisk variasjon over nokre få kilometer.

Denne lokale orienteringa gjeld alle 20 informantane, og det er lite grunn til å tru at intervju med andre egder ville gjeve eit radikalt annleis resultat. Ut ifrå dette kan ein med rimeleg grunn hevde at språkbrukarane sjølv opplever eit større språkleg mangfald på Agder enn det som blir beskrive av dialektologane. Rett nok kan fagfolk innvende at slik «mikrovariasjon» nærast er tilfeldig og ikkje meir enn det ein må forvente når ein flyttar seg litt geografisk. På den andre sida er sjølve *merksemda* på variasjonen interessant, for han tener til å konstituere – eller forsterke – skilnader mellom lokalsamfunna, med dei følgjene at ein etablerer eit bilete av *oss* og *dei andre*. Slik kan språket vere eitt blant fleire aspekt som verkar dannande for einskap og samhald innafor lokalsamfunnet. Også dette synest tydeleg i oppfatningane til dei 20 informantane; for dei fleste er det

den gamle kommunen som geografisk og administrativ eining som er konstituerande for deira syn på den lokale dialekten. Dei taler såleis om «finslandsdialekten», «laudalsdialekten» og så bortetter, trass i at dei vel så gjerne påpeiker skilnader innafor dei same områda. Her må leggjast til at dette synet på lokal dialekt etter kvart er meir og meir fortidig, dels fordi dei gamle kommunane ikkje lenger finst, men også fordi skilnadene i talemålet no er blitt meir diffuse over dei gamle geografiske einingane og avstandane.

Skriftspråket på Agder – opposisjonen mellom nynorsk og bokmål

Ei motsetning mellom val og bruk av nynorsk og bokmål kan knapt seiast å utgjere eit mangfald aleine, men motsetninga tilfører det totale biletet av språkleg variasjon på Agder endå ein dimensjon. Dessutan er bakgrunnen for det eine eller andre valet rotfesta i mangfaldige, sosiokulturelle forhold i historia, og egdene framstår her som alt anna enn ei einsarta, homogen gruppe. Val av skriftspråk er på ein heilt annan måte ei medviten handling enn tilfellet er med talemål. Skriftspråksvalet er ofte tufta på ideologisk, eventuelt politisk ståstad, og i mange tilfelle er valet ein måte å synleggjere og understreke si eiga identitetsforståing på, anten det er tale om reell eller ønskt identitet.

Bruken av målformene på Agder kjem særleg fram i valet av skolemål, som nok var det som var mest avgjerande for den vidare bruken av den eine eller andre målforma. Her har nynorsken (kalla «landsmål» til 1929) glansperioden sin i tida ca. 1900–1940, målt etter den framgangen han hadde i grunnskolen. Perioden var jamt over ei oppgangstid for målforma ved at ein etter lokale folkerøystingar tok nynorsken i bruk i fleire og fleire skolekrinsar, noko som reduserte bruken av bokmålet (kalla «riksmål» til 1929). Toppen i Aust-Agder blei nådd noko før 1940: For åra 1935 og 1938 blir det oppgjeve at 41 % av folkeskoleelevane i fylket hadde nynorsk. Den tilsvarende toppen for Vest-Agder var 45 % i åra 1942 og 1945–46 (Grepstad 2005: tabell 8.13).

Det er noko vanskeleg å følgje overgangen til nynorsk i detalj i denne perioden. For det første finst det ikkje fullstendige oversiktar over gjel-

dande målform i skolekrinsane på bestemte tidspunkt, og i tillegg hende det at krinsar som var gått inn for nynorsk eitt år, gjekk attende til bokmål ei tid seinare (jf. Vollan 1995). Eit godt innblikk i hovudtrendane i utviklinga over tid får ein likevel av Olav Arne Kleveland's artikkel frå 2006. Kart 3 nedafor er utarbeidd på grunnlag av opplysningar Kleveland har samla inn for året 1921.

Kartet er ikkje fullstendig, til dømes skulle ein tru at også Gjøvdal hadde landsmål i éin eller fleire skolekrinsar, mellom anna fordi kommunen var ein av dei som i 1927 fremma krav om å få skriv frå det offentlege på landsmål (Kleveland 2006:43). Kleveland opplyser at ein saknar tal for Birkenes, Herefoss og Tonstad (jf. spørsmålsteikna på kartet), men at alle tre kommunane skal ha hatt krinsar med landsmål (ibid.:40, jf. også Vollan 1995 om Birkenes). Som nemnt gjekk fleire av skolekrinsane over seinare, og innan 1940 var nynorsken meir eller mindre einerådande i fleire av dei kommunane som har kvit eller lys farging på kartet. Dette gjaldt særleg i innlandet, men også i kystkommunane Nes, Lyngdal og Sønedeled fekk nynorsken innpass i perioden (Kleveland 2006:41 f.).

Fram mot andre verdskrigen blei nynorsken altså svært dominerande i skolen i nær sagt alle innlandskommunane på Agder, medan byane og dei fleste kystbygdene stod imot og heldt på riksmålet/bokmålet. I grove trekk vann nynorsken fram også i dei same områda i kyrkja, den lokale administrasjonen og i kulturlivet. Det siste er i dag enno godt synleg, ved at mykje av den eldre, lokale litteraturen frå det indre Agder er skriven på nynorsk.

Etter krigen tapar derimot målforma terreng, først i dei områda der han var komen seint inn og stod svakast med få skolekrinsar. Årsakene var truleg fleire og samansette, og skal her berre nemnast sporadisk. Eitt problem for nynorsken var dei mange skolesamanslåingane, som gjorde at der bokmål var fleirtalets språk, der blei bokmål einerådande som skolemål. I mange av desse områda hadde nynorsken også ei kort brukshistorie, og målforma var lite konsolidert når brukarane av ho møtte nye utfordringar. Ei av desse utfordringane ligg i det at Agder utgjer eit «randsonerområde» for nynorsken, og ikkje minst at dei meir folketette bystroka alltid har hatt bokmål. Med auka urbanisering og kontakt over lange avstandar blei det nok vanskeleg for mange i bygdene å halde ved like

«annleisheita» si. Brorparten av egdene som hadde nynorsk i grunnskolen, og som tok vidaregåande skole og høgare utdanning, gjorde dette i bokmåls-område og bokmåls-miljø, og dei blei då stilde overfor eit personleg målformval som ofte var vanskeleg. Slik er det til dels enno for dei få nynorskbrukarane som er att på Agder, og resultatet var og er i mange tilfelle bokmål. Eit anna «randsone-problem» er det at nynorskbygdene ofte har tilflytting av bokmålsbrukarar. Mange av desse ønskjer noko anna for borna sine og står derfor i fremste rekkje i å krevje folkerøysting om målforma i skolen. Argumentasjonen deira er mellom anna pedagogisk, at bokmålet er lettare å lære fordi det går att i alle andre samanhengar.

Nynorskens attendegang på Agder har gått føre seg heilt fram til i dag, men noko langsamare dei siste tiåra. I 1959 var den prosentvise delen av nynorskelevar i grunnskolen komen ned i 21 % i Vest-Agder, det vil seie meir enn halvert frå det siste toppåret i 1946. Det tilsvarande talet for Aust-Agder var 30 % (Grepstad 2005: tabell 8.13). For perioden 1965–2003 har Grepstad (2005: tabell 7.3) registrert 43 folkerøystingar på Agder, der 22 har enda opp i vedtak om bokmål. Fleire av desse har preg av reine omkampar, til dømes i Gjerstad krins i Gjerstad som hadde tre folkerøystingar som alle gjekk i favør av nynorsk (i 1968, 1973, 1994) før den fjerde røystinga i 2000 resulterte i vedtak om bokmål. I 2004–05 var så den prosentvise delen av nynorskelevar i grunnskolen komen ned i 6,8 % i Aust-Agder og 3,8 i Vest-Agder (ibid.: tabell 8.20). Bortsett frå éin einskild nynorskelev i Vegårshei, gjekk desse då på skolar i Bykle, Valle, Bygland, Evje og Hornnes, Åmli, Åseral, Audnedal, Hægebostad, Kvinesdal og Sirdal. Denne situasjonen er nokså samanfallande med dei målvedtaka som gjeld i agderkommunane i dag, det vil seie vedtak om kva om skal vere tenestemål i kommunens kommunikasjon med statlege organ. Her har Bykle, Valle, Bygland, Åmli, Åseral og Hægebostad gjort vedtak om nynorsk. På si side har alle kystkommunane på Agder, bortsett frå Risør, vedteke bokmål, medan Risør og alle dei resterande innlandskommunane har stilt seg nøytrale i dette spørsmålet (kjelde: *Lovdata*).

Nynorsken står altså att med eit lite – i demografisk meining – kjerneområde på Agder. I dei kommunane som har vedteke å vere nøytrale, er det i dag lite og stadig minkande bruk av målforma, både i skolen, kyrkja og administrasjonen. Nøytraliteten er derfor helst ei følge av at det enno

lever folk som hadde nynorsk som opplæringsmålet sitt, og det at nynorsken ei tid stod så sterkt i den lokale kulturen, og enno er synleg i til dømes bygdebøker, folkeminne, lokale songar og liknande.

Skriftspråket og brukarane

Me veit etter måten lite om korleis dei egdske skriftspråksbrukarane har opplevd denne motsetninga mellom målformene, og korleis dei såg på andre som følgje av bruk av ei anna målform. Me må likevel tru at ho har betydd ein del for dei som møtte motsetninga i det daglege eller i særskilde situasjonar. Det er naturleg at målformvala har tydeleggjort kulturelle motsetningar, begge vegar; nynorsk-bygdene er i byfolks auge blitt endå meir «bygder», og bokmålsbyane og -kysten har gjerne blitt meir urbane i nynorskfolks auge. Nynorskbrukarane som kom inn til byane for å arbeide eller gå på skole, møtte eit nytt og annleis språkmiljø, og i den grad dei tona flagg og nytta sitt eige språk, blei dei også sedde på som annleis av byfolka. Desse møta var ikkje like lette for dei som kom utanifrå, og førte ofte til at dei la om på både talen og skrifta som dei var vande med å bruke. Helge Omdal (1994) har dokumentert at det i dei første tiåra etter andre verdskrigen var svært vanskeleg å vere dialekttalande setesdøl i Kristiansand, og dei fleste la derfor mykje om på talemålet sitt. No er skriftspråket ikkje like synleg som talemålet, men for bokmålsskrivande byfolk har gjerne skriftleg nynorsk også vore sett på som nokså avvikande. Det er derfor ikkje å undrast over om mange også valde å leggje om på måten dei skreiv.

I dei ovannemnde intervjuva frå mi eiga undersøking i austre Vest-Agder (Røsstad 2008) kom det meir og mindre direkte fram kva det å vere nynorskbrukar kan ha hatt å seie for brukarane sjølve. Intervjuva dreidde seg i hovudsak om lokale og regionale talemål. Halvparten av informantane var frå bokmålområda Søgne og Mandal by, og i samtalane fokuserte dei nesten berre på det som skulle vere hovudsaka, talemålet. Den andre halvparten var derimot frå Finstrand og Marnardal, og nesten alle hadde hatt nynorsk som opplæringsmål. Det som var slåande, var at desse personane i langt større grad trekte målforma nynorsk inn i dei vurderingane dei gjorde av den lokale dialekten. Det kunne dreie seg om jamføring av

skrift og tale, eller at dei såg på bokmålets inntog som viktig for den dialektendringa som har skjedd. Forholdet mellom skrift og tale verka ikkje alltid like relevant eller gjennomtenkt, men det mest interessante her er den bevisstheita om spørsmål knytte til eiga målform som dei la for dagen. Dels har nok denne bevisstheita å gjere med overgangen til bokmål, som alle informantane hadde opplevd, dels har det gjerne å gjere med at Finsland og Marnardal var «randsoneområde» for nynorsken, og innbyggjarane derifrå opplevde motsetninga mellom målformene både tidt og ofte.

Følgjande sitat er eit døme på korleis nynorsken har vore viktig for ein kvinneleg informant frå Marnardal:

Viss eg skal skrive noe, så må eg skrive nynorsk. Eg kan ikkje komme til å skrive «jei», nei, for her er jo dialekten «æg», og det er jo mye nærmere «eg» [...] Mi hadde jo aksjon for nynorsken her på skolen, når det blei avstemning for å få bokmål. Då var eg jo aktiv oppi det der, då hadde mi jo dialektprøvar. Og så blei det jo tatt vekk i kyrkja òg, og det var altså så vondt å lese Fadervår på bokmål, det tykkjer eg er for tungvint enno. Det er jo òg mangfoldige år sia; enno står eg [...] viss ikkje det skal vere høgt, så tar eg det inni meg på nynorsk. (Kvinneleg informant frå Marnardal)

Folkerøystinga som informanten taler om, gjekk føre seg i 1973, og resulterte i overgang til bokmål. Overgangen i kyrkja skjedde visstnok seinare, og det er verdt å merkje seg kor viktig nynorsken har vore for denne informanten i samband med kyrkjegangen hennar.

Frå Marnardal og ned til Mandal by er det mindre enn 20 kilometer, men i språkleg meining synest avstanden å ha vore mykje lengre, jamfør dette sitatet av ein mannleg informant frå byen:

Men det hang igjen så langt som i min barndom, så sa jo mi mor til oss barna «snakk pent». Og «snakk pent», da skulle mi over og si «vi vil ikke». Ja, veldig pent språk, pent bokmål, altså. [...] Det er jo noen som sier at mandalsdialekten ligger nærmere, at det må vere lett å skrive nynorsk, for han ligger så nærme nynorsk. Det har eg jo hørt folk si, men det meiner eg stemmer ikkje. Eg kan ikkje forklare hvorfor min dialekt ligger nærmere bokmål; det er mulig det

hører sammen med dette her som mi mor sa, «snakk pent», at det er det, men altså målsettinga var bokmål. (Mannleg informant frå Mandal)

Informanten siktar til ein oppvekst i 1940- og 1950-åra, og han er ein av dei få som trekkjer inn bokmål i intervjuet. Samanhengen er klar, i og med at han oppfatta det slik at det å tale «pent», det var å tale bokmål. Avstanden til nynorsken litt oppi dalen har med andre ord vore svært stor.

Kvifor vann nynorsken fram, og kvifor ikkje?

Det å velje skriftspråk er noko anna enn å «velje» talemål; val av skriftspråk er ei bevisst handling på ein heilt annan måte, og det er derfor meir openbert motivert av noko utafør språket, noko ikkje-språkleg. Sjølvsgagt kan ein leggje til grunn at skriftspråket ein vel, ligg tettare opp til talemålet ein nyttar, men også då er motiveringa ikkje-språkleg, til dømes tufta på pedagogiske eller ideologiske argument.

Nynorskens framgang i det indre av Agder er som i landet elles særleg knytt til bondestandens sjølvhevdning og nye sosiale og politiske rolle, og til framveksten av den frilynte ungdomsrørsla og interessa for det norske og det nasjonale. Kva som var utslagsgjevande for at ein tok den nye målforma i bruk, kunne nok variere noko frå bygd til bygd, men uansett måtte overgangen ha ei viss oppslutning blant folk lokalt. Frå 1892 fekk lokalsamfunna ved skolestyra råderett over kva for målform som skulle nyttast i skolen, og i 1915 kom ordninga med at opplæringsmålet skulle avgjerast ved folkerøysting i skolekrinsen (Grepstad 2006:19, 30).

Som me har sett ovafor, gjekk overgangen til landsmål/nynorsk føre seg over tid på Agder. Den nasjonale vinden bles ikkje like sterkt utetter i perioden, og samfunnet endra seg mykje. Det same gjorde målformene, med omfattande rettskrivingsendringar i 1907 (for riksmål), 1917 (riksmål og landsmål) og 1938 (bokmål og nynorsk). I diskusjonane om opplæringsmålet i Birkenes spelte desse endringane ei rolle, dei kunne vere utslagsgjevande for at målformspørsmålet kom opp, og dei kunne også ha noko å seie for resultatet (jf. Vollan 1995). Gjennom heile perioden blei det arbeid for målsaka på ulike hald. Mållag blei skipa og organiserte seg på ulike nivå, og hadde sjølvsgagt som sitt hovudmål å auke utbreiinga av den

nye målforma. Derimot kan etableringa og framveksten av dei mange ungdomslaga ha vore vel så viktig for målsaka i mange lokalsamfunn. Ungdomslaga kunne nå vidare ut med sitt breiare engasjement og praktiske arbeid på fleire felt, og sidan organisasjonen etter kvart stilte seg heilt og fullt bak målsaka, blei det også frå dette haldet drive arbeid som ein elles tenkjer seg var typiske oppgåver for mållaga. Eitt døme er skipinga av Agder målkontor i 1929, som skulle tene til fremjing av målreisinga. Bak dette stod fylkesungdomslaga og fylkesmållaga i Aust-Agder og Vest-Agder. Initiativet ser ut til å vere kome frå fylkesungdomslaget i Vest-Agder allereie i 1921 (Lande 1968:81, 98). Elles blir også lærarane trekte fram som ei særleg viktig drivkraft for målsaka, mellom anna gjennom det at dei ofte stimulerte til kulturelle aktivitetar og hadde autoritet i lokalsamfunna (jf. t.d. Almenningen et al. 2002:88, Slettan 1998:295f.).

Ein skal heller ikkje sjå bort ifrå at nynorskens frammarsj i kommune etter kommune kan ha vore stimulert av ein «smitteeffekt», og dermed noko sjølvforsterkande. Når folk såg at ein i nabokommunar som det var «naturleg å samanlikne seg med», tok steget over til landsmålet/nynorsken, har det gjerne plassert spørsmålet langt framme i bevisstheita, slik at vegen til dagsorden blei kort. Tenkjer me den tanken vidare, kan det då vere at ein somme stader fekk vedtak om ny målform som var lite grunnfesta i haldningane og i bruken, men meir fordi det var det «politisk korrekte» å gjere. Her kan også mobiliseringar ha hatt sitt å seie; ikkje sjeldan blei det utøvd påverknad i forkant av folkerøystingane (jf. Vollan 1995). Dersom dette har vore tilfelle, kan det også forklare kvifor ein mange stader raskt gjekk attende til bokmål etter 1945; nynorsken var ikkje blitt godt nok etablert som bruksspråk lokalt.

Ser ein på utviklinga på Agder over tid, kan det derimot vere vel så interessant å spørje kontrafaktisk: Kvifor fekk ikkje landsmålet/nynorsken meir innpass i bygdene langs kysten? Kva var det med desse områda som gjorde at folk valde å behalde riksmålet/bokmålet? Kystbygdene hadde også ungdomslag og mållag, og også her fanst lærarar og lokale eldsjeler som helst såg at det danskætta skriftspråket fekk avløyning. I alle fall synest det for lett vint å berre seie at norskdomen og det nasjonale stod svakare enn i innlandet. Til ein viss grad er det eit samsvar med det politiske landskapet på Agder på byrjinga av 1900-talet, med «venstredomi-

nans i landdistriktet, særleg [i] mellom- og indre bygder, og høgrefleirtal i dei fleste byane og mange kystbygder» (Slettan 1998:431). Same mønsteret ser ein også i resultatet av folkerøystinga om monarki/republikk i 1905 (Nærbøvik 1999:207), med høgast tilslutning for republikk i om lag dei områda der Venstre dominerte. Slettan (1998:437) nemner (etter Hans Try) i denne samanhengen ideen om ein «radikal tradisjon» i indre Agder, som går historisk langt attende, og som i opposisjon til «stormannsveldet» hadde egalitære ideal. Dette er ei førestilling som kan koplast til framgangen for målsaka, dersom det til grunn for overgangen til landsmål/nynorsk helst låg sosiale og pedagogiske argument, og ikkje berre nasjonale motiv. I så fall må ein kople «radikalismen» i Kristiansand til andre forhold; for også her var det venstredominans og mange som røysta for republikken. Elles skulle argumentet innebere at kystbygdene i større grad stod for ein slags kulturkonservatisme, og at det også tente til forsvar for eit språkleg status quo.

Det at heile kysten av Agder stort sett blei verande utan landsmål/nynorsk, gjer det altså nærliggjande å leite etter éi felles årsaksforklaring. Kan hende er det likevel eit blindspor, eller i alle fall ei forenkling. Me har å gjere med bygdesamfunn som var ulike på fleire vis, og me har å gjere med ein relativt lang tidsperiode. Dei lokale forholda endra seg over tid, og det som hindra eller svekka målsaka lokalt, kan også ha variert over tid. Samstundes er motsetninga kyst–innland gjennomgåande for heile perioden, og det kan derfor tenkjast at visse faktorar var avgjerande, faktorar som var meir eller mindre felles for kystområda.

Eitt spørsmål for seg gjeld nærleik og avstand mellom målformene og dei lokale talemålsvarietetane, altså dialektane. Jamt over er det nok rett å seie at tradisjonelt talemål i innlandet ligg nærare nynorsken enn talemål langs kysten gjer. Om ikkje dette mønsteret alltid er like tydeleg, kan dessutan folks *oppfatningar* om at det er slik, ha vore like viktige. Og det er godt mogleg mange egder har oppfatta det nettopp slik; til dømes kan kystegden ha kopla innlandsdialektar til nynorsk, nettopp fordi nynorsken der kom i bruk. Då har det gjerne vore kort veg til ei førestilling om at hans eigen dialekt låg nærmare bokmålet. Slike oppfatningar kan ha gjort egdene langs kysten meir framande for målreisinga, uavhengig av om også deira mål ligg nærare nynorsken enn bokmålet.

På eit særskilt område skil likevel delar av det egdske kystmålet seg markert frå nynorsken. I tradisjonell nynorsk var lågtyske lånord med orddanningselement som *an-*, *be-*, *-het* og *-else* (såkalla «anbehetelseord», til dømes *anbefale*, *nærhet*) lenge nærast forbodne, av puristiske årsaker. I ei undersøking har Martin Skjekkeland (1999b) dokumentert at slike ord er langt meir utbreidde i Kvinesdal enn i jamføringsområdet Bø i Telemark. Den utbreidde bruken meiner Skjekkeland er typisk for dei ytre stroka på Agder, og han set det i samanheng med kontakten med Nord-Tyskland og Holland, men også med lekmannsrørsla og pietismen (s. 105 f.). Om det siste skriv han:

I Kvinesdal har kristendomen med pietismen og bedehuskulturen vore så viktige delar av den folkelege kulturen at fleire av desse orda på ein måte er blitt ein del av allmennspråket. Undersøkinga mi peiker i denne lei. Særleg tydeleg kjem dette fram i Kvinesdals-målet i bruken av ord som *forgjengelighet*, *fordragelighet*, *fullkommenhet*, *skrøpelighet*, *bekjennelse*, *erkjennelse*, *velsignelse*, *fortapelse* [...] (ibid.:103)

Med dette blir språkleg avstand éi mogleg årsak til at folk ikkje har kjent seg heime i nynorsken. Døma Skjekkeland gjev, hadde ingen plass i målforma og måtte erstattast av meir framande ord som ikkje fanst i dagleg-talen til folk. Dette kan vidare ha vore med på å forklare kvifor ein i mange bygder gav avkall på nynorsken i seinare folkerøystingar, til dømes i nett-opp Kvinesdal, sidan ikkje nynorsken var blitt ein del av den «regionale identiteten», slik som i delar av Telemark (ibid.:105).

Men kan så dette forklare kvifor målreisinga ikkje vann fram langs Agder-kysten? Gjorde skilnadene i ordtilfanget det slik at kyst-egdene blei negative eller likesæle til landsmålet/nynorsken, fordi dei ikkje kjende seg heime i målforma? Eller sagt på ein annan måte: Var utforminga av målforma ei viktig årsak for kven som tok ho i bruk? Spørsmålet er vanskeleg, særleg fordi me ikkje har vitnemål om at det blei diskutert i dei aktuelle kystområda. Det me likevel skal merke oss, er at mange bygder på Agder tok landsmålet/nynorsken i bruk, trass i dette lågtyske innslaget. Me kjenner ikkje til kor langt inn i landet det framande ordtilfanget hadde stort råderom, men det var neppe avgrensa til

berre den ytre kysten. Det synest altså tydeleg at andre, ikkje-språklege faktorar har vore «i sving», og då er det nærliggjande å tru at dette også gjeld i områda der ikkje målreisinga vann fram. Forholda som ifølgje Skjekkeland førte til det store innslaget av lågtysk ordtilfang, utanlandskontakten og lekmannsrørsla, kan ha vore viktige også på andre måtar.

Ein kan tenkje seg fleire, andre årsaker som gjorde at målreisinga hadde vanskelege kår i kystbygdene. Den eine har å gjere med framveksten av den lågkyrkjelege lekmannsrørsla – bedehuskulturen – som nettopp kom til å stå sterkast langs kysten (Seland 2006:357). I ei mykje brukt innføringsbok i norsk språkhistorie står det å lese at det for landsmålet var viktig «at det i 1880- og 1890-åra slo igjennom i dei kristelege lekmannsmiljøa i kystbygdene på Vestlandet og Sørlandet» (Almenningen et al. 2002:89). Dette verkar ikkje å vere rett for Sørlandet sin del; fram til og med dei første tiåra av 1900-talet er bruken av landsmål stort sett nokså marginal i bedehusmiljø på Agder (Seland 2006:188). Snarare kan bedehuskulturen ha fungert som ei motkraft for målreisinga, særleg i den tidlege fasen, og særleg langs kysten. Her fanst det også mange frilynte ungdomslag, som ofte blei motpolar til bedehusmiljøa, og ein taler gjerne om ei kulturkløyving i bygdesamfunna på denne tida, ved at ein-skapskulturen døydde ut, og at ein mange stader fekk kristelege og meir verdslege miljø som stod i opposisjon til kvarandre (Slettan 1998:308). Opposisjonen var på mange måtar ein ideologisk tufta kulturkamp (sjå Bjørg Seland's artikkel), og kan ha gjeve bedehusfolket god grunn til å halde landsmålet på ei armlengds avstand, så lenge det blei assosiert med det frilynte og kanskje også med ein ikkje-kristeleg radikalisme. Dette mønsteret finn me att i Gabriel Øidnes sosiologiske beskriving av motsetningar mellom Austlandet og Vestlandet, der kysten vest for Lindesnes blir halden fram som eit særleg vanskeleg område for både den frilynte ungdomsrørsla og for målreisinga (1986 [1957]:46).

Me må tru det har vore lokale variasjonar når det gjeld konfliktar og grad av opposisjon, og det er i ettertid ofte vanskeleg å seie kva posisjon målsaka hadde i dette biletet. Opposisjonen synest i alle fall tydeleg nok på Lista, ifølgje Njål Veres framstilling av saga til Lista ungdomslag (1992). Då laget blei etablert i 1892, blei det møtt med motstand frå mange byg-

defolk, ifølgje Vere på grunn av uro for korleis det skulle gå med ungdommen, og det enda i første omgang med at laget blei nekta tilhald i skolehuset i krinsen (s. 26 ff.). Vere siterer frå bladet Lister, som fortel at det på eit av dei avgjerande møta var til stades 50 «husfædre» som sette strenge vilkår for eventuell bruk av skolehuset, noko ungdomslaget ikkje ville godta. Frå Flekkefjord fortel Seland (2006:197 ff., jf. også artikkelen hennar i denne boka) om ein liknande motstand då eit ungdomslag blei stifta i 1898, og frå Tonstad om den hatske innstillinga bedehusfolket la for dagen overfor det frilynte ungdomslaget, ifølgje ei kvinne som kom til bygda tidleg på 1900-talet. I lokalsamfunn der klimaet var så konfliktfylt mellom dei to ulike miljøa, kan det naturleg nok ha vore vanskeleg å vinne gehør for målsaka. Ifølgje Seland var det ikkje berre ulike verdisyn som her kolliderte, det var «også en kamp om makt og ressurser – om hvem som skulle ha autoritet og forvaltningsrett over bygdesamfunnets «offisielle» kultur og sosiale kodeks» (ibid.:201).

Kor sterkt og kor lenge landsmålet/nynorsken blei assosiert med frilynteita, kan derimot ha variert noko frå stad til stad, avhengig av konfliktklimaet og andre, lokale tilhøve. Etter kvart blei målforma stoverein og tilmed populær i lekmannsrørsla. Tvinnereim (1973:606) taler om at landsmålet blei «kristna» i 1890-åra og siktar då til Vestlandet og Volda, men på Agder var det altså berre lite bruk av landsmål/nynorsk i lekmannsrørsla før mellomkrigstida (Seland 2006:188).

Kulturkonflikten mellom bedehusmiljø og dei frilynte var viktig nok i mange egdske bygder, men opptok langt ifrå alle innbyggjarane. Det var mange andre sider ved lokalsamfunna, og det synest noko spissfindig å skulle forstå den manglande framgangen for målreisinga berre på grunnlag av dette eine motsetningsforholdet. Målreisinga var eit prosjekt med nasjonale overtonar, assosiert med bondestanden og meir eller mindre rotnorsk kultur, utøvd gjennom ymse aktivitetar, mellom anna dei som ungdomslaga dreiv. Det var noko ruralt sjølvhevdande over målreisinga, innevevd med sosiale og demokratiske argument i det at folkemålet skulle vere basis for skriftspråket. Det var dermed også noko elitistisk over ho, ved at målsak ofte blei fronta av dei «beste menn» i bygda – bonden, læraren, presten – folk som hadde både kulturell og materiell kapital. Ser me så på egdene som budde i dei ytre kystbygdene, så hadde dei fleste eit visst

forhold til jorda, og helst oppfatta dei seg sjølv som bønder. Brorparten hadde nok også eit nasjonalt sinnelag og mange voner om sosial og demokratisk framgang. Likevel – i forhold til det som var kjernen i målreisinga – er det noko ved kystbygdene som skurrar.

Agder kan på grunnlag av fysiske forhold i geografien delast inn i tre landskapsbelte (Slettan 1998:21). Dette er forhold som har vore viktige føresetnader for ei rad skilnader, i demografi, næringsliv og levemåte. Til det ytre beltet kan ein rekne dei bygdene som har kystline, og desse er i stor grad samanfallande med dei «vanskelegaste» områda for landsmålet/nynorsken. Her ligg også byane på Agder, som perler på ei snor, slik at alle dei omkringliggjande bygdene har nærleik til ein eller fleire byar. Og like utafor ligg havet, som gjev ein relativ nærleik til andre strok av landet og til det store utland. Samanlikna med bygdene i innlandet, der jord og skog var dei viktigaste levevegane, var mangfaldet langt større langs kysten. Her var fleire innbyggjarar og meir ustabile forhold i demografien. Sjøen var levevegen for mange, heilt eller delvis, og innslaga av tenesteytande verksemdar var langt fleire. Det var altså mangt i kystbygdene som ikkje stod særleg nært det verdigrunnlaget målreisinga blei assosiert med. I sum kan brorparten av dette relaterast til to forhold: verksemda på sjøen og nærleiken til byen.

Ein kan hevde at den kontakten egdene gjennom sjøfart og handel hadde med utlandet, gav dei impulsar som gjorde at dei orienterte seg i retningar som ikkje samsvarte særleg godt med det verdisynet som låg til grunn for målreisinga, bondestandens sjølvhevdning på nasjonalt grunnlag. Denne typen mentalhistorie er sjølvstund vanskeleg å etterprove, især i ein kontrafaktisk kontekst. Det er likevel rimeleg å tru at mange av dei som var knytte til sjøen, gjennom både fiske og utanriksfart, var meir eller mindre framande for målsaka. No blei det gjerne drive målreisingsarbeid også i kystbygdene, men tilslutninga til arbeidet var neppe så vidtfemnande som i mange innlandsbygder. Gunnar Lande siterer frå ein «skjemte- artikkel» i Unge Agder om skipingsmøtet for Søgne mållag: «Det viste seg at nord- og vestferdingane var alle målfolk, meda aust- og sørferdingane var jamt over imot» (1982:86). Og då nokre skolekrinsar i Søgne tok steget over til landsmål i 1920, skjedde det typisk nok i dei to nordlegaste krinsane, lengst borte frå sjøen. Saka blei driven fram av to

lokale, sjølveigande bønder som var engasjerte i ungdomslaget og i det som etter kvart blei mållaget (ibid.:83f.). Den eine, Anton Dahl, var også svært aktiv på fylkesnivået i ungdomslaget, mellom anna var han tilsett som skrivar i laget frå 1919 til 1928 (Lande 1966:77, 95). Inntrykket av den delte bygda synest tydeleg; målsaka hadde beste grobotnen blant dei som var tettast knytte til jorda og skogen, medan motstanden og likesæla var meir påtakeleg i miljøa der sjøen var viktigare. Når det gjeld nettopp Søgne, har Try (1996:98) funne at fiskarar i svært liten grad deltok i foreiningslivet; dei stod helst utafør, og Try set det i samheng med den lokale statusen dei hadde. Dette var rett nok så tidleg som i 1891, før stiftinga av ungdomslag og mållag, men det er grunn til å tru at mønsteret heldt seg.

Bygdenes nærleik til byane kan mange stader ha vore vel så problematisk for målreisinga. Sjølv om det fanst bondeheimar og det blei drive mållagsarbeid i fleire av agderbyane, var dei som byar flest i Noreg stort sett reine bastionar for riksmålet/bokmålet. Dette kan reknast som del av ei slags «urban danning», som blei assosiert med heilt andre verdiar enn dei som låg til grunn for målreisinga. Spørsmålet er då om og i kva grad den urbane danninga gjorde inntog i dei næraste bygdene, på ein måte som var negativ for målsaka. Det synest å vere noko slikt Peter Lunde har i tankane når han skriv om talemålet i Søgne i 1913:

Der er nokon skilnad paa talemaalet i tjukke bygdi og i utkantarne; og så hev sjølvsagt dei meir eller mindre kondisjonerte sitt eige maalføre her som andre stader. Det «dana» maalføret ihop med avis-lesingi og det ordskiftet som dermed fylgjer, syg ut or bygdemaalet meir og meir av det vesle det hev att av gammal hevd og heider, so det syner alt fleire av dei kjenneteikni som sermerkjer det rettelege vulgærmaalet. (Lunde 1968 [1913]:3)

Tanken om urban påverknad inneber ikkje at bygdene blei urbaniserte; det var enno lenge til dei blei forstader og «sovebyar». Byen og bykulturen gjorde seg likevel meir og meir gjeldande for folk på landet, ikkje berre som følgje av auka kontakt i dagleglivet, men truleg også fordi fleire menneske knytte seg mentalt til byen og det byen stod for. For folk i kystbygdene var det fleire utgangspunkt for slik tilknytning, til dømes at ein søkte arbeid og utdanning i byen, eller at ein hadde gjort det godt økonomisk og

ville vise det i levesettet sitt. I Søgne har det vore ein lang tradisjon for at folk frå strandstaden Høllen og uthamna Ny-Hellesund var «finare» enn andre, som følgje av handel og sjøfart (reiarskap) og god økonomi. Det «fine» kom til syne mellom anna i at talemålet deira likna meir på bymålet i Kristiansand (Røsstad 2008:170). Ifølgje Margit Løyland (1999) var dette vel så tydeleg i Feda, der nokså mange svinga seg opp økonomisk som skuteeigarar, slik at det sosiale miljøet i strandstaden blei lite homogent. Løyland fortel om eit motsetningsfylt forhold som folk i samtida var svært bevisste på:

Denne motsetninga gjenspeiler seg i henvisningene til «*de rike*». Private brevskrivere forteller om hvor vanskelig det var å bli godtatt i det øverste sosiale miljøet i strandstedet, og den samme tendensen blir gjentatt i skjemteviser om at *i Fedestrand der er nu folket slig, at de vil være fine folk og være byen lig.* (s. 284)

I slike miljø hadde målsaka sjølvsagt magre kår, særleg når det som i Feda også var «de fine» som hadde autoriteten og styrte kommunen dei første tiåra etter 1900 (ibid.:350 ff.). I tilfelle som dette er det snarare tale om ei mental tilknytning til bykulturen, den fysiske nærleiken hadde nok mindre å seie. Og også her var det sjøen som næringsarena som gav det økonomiske grunnlaget for ønsket om å «være byen lig».

I sum synest det å vere fleire moglege forklaringar på at målreisinga ikkje fekk framgang i kystbygdene på Agder. Biletet er samansett, og dei «motkreftene» som spelte ei rolle, har nok verka ulikt i bygdene. Me kan ikkje sjå heilt bort ifrå at drag ved talemålet langs kysten har hatt negativ verknad på målreisingsarbeidet, men under eitt er det andre, ikkje-språklege forklaringsfaktorar som framstår som vel så viktige. Skilnadene mellom kyst og innland var mange. Lokalsamfunna ute ved sjøen var meir heterogene, og dei sosiokulturelle forholda gjekk i større grad på tvers av det verdisynet og dei ideala som låg til grunn for målreisinga.

Sluttord

Agder har hatt mykje språkleg variasjon, både i tale og skrift. Me kan spore ei rad årsaker til at det har vore slik, årsaker som fortel oss at lands-

delen har vore mangfaldig og lite einsarta. Variasjonane kan på den eine sida sjåast som resultat av og symptom på sosiale og kulturelle rørsler i samfunnet. Somme språklege skilnader har opphavet sitt heilt attende i mellomalderen, og dei står til dels enno ved lag. Andre språklege skilnader er derimot borte eller sterkt reduserte, som følgje av nye rørsler i samfunnet. Slik varierer språket, på grunn av ytre, heterogene forhold, men variasjonen kan også gjere oss ulike, ved at me ser på kvarandre som annleis fordi me taler eller skriv ulikt. På Agder finn me begge delar.

Litteratur

- Almenningen, Olaf et al. (red.). 2002. *Språk og samfunn gjennom tusen år. Ei norsk språkhistorie* (6. utg.). Oslo: Universitetsforlaget.
- Bringa, Olav Rand et al. 1999/2000. *Sørlandet bak smeigeteppet*. Kristiansand: Forlaget Sør.
- Broberg, Elin. 2001. «Kan e kjøre me du?» *Om endring av 2. person entall i avhengig form i personlig pronomener i Aust-Agder*. (Upubl. hovedoppg.) Kristiansand: Høgskolen i Agder.
- Christiansen, Hallfrid. 1969. *Norske målførekart*. (Målførearkivet.)
- Grepstad, Ottar. 2005. *Nynorsk faktabok 2005*. Oslo: Nynorsk kultursentrum.
- Grepstad, Ottar. 2006. *Frå den nynorske skriftkulturens annalar 1646–2005*. Nynorsk kultursentrum. (<http://www.aasentunet.no/default.asp?menu=79>)
- Kleveland, Olav Arne. 2006. Stor framgang – sterk tru på framtida. Målreisninga på Agder 1900–1940. *Agder Historielags Årsskrift*, nr. 82, 23–44.
- Lande, Gunnar. 1968. *Vest-Agder Ungdomslag 75 år. 1893–1968*. Kristiansand.
- Lande, Gunnar. 1982. Målstrid og kulturkamp. Søgne mållag 60 år (1921–1981). I: Gerd Lillian Olsen et al., *Søgne før og nå. Lokalhistoriske glimt fra kultur- og næringsliv*, bind 2, 75–104. Søgne: Mediagruppa, Søgne kulturstyre.
- Lovdata. 2007. Forskrift om målvedtak i kommunar og fylkeskommunar (FOR-2007-04-01-378). (<http://www.lovdata.no/>)
- Lunde, Peter. 1968 [1913]. *Målet i Søgne. Eit egdsk bygdemål*. Søgne mållag.
- Nærbøvik, Jostein. 1999. *Norsk historie 1860–1914. Eit bondesamfunn i oppbrot*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Omdal, Helge. 1994. *Med språket på flyttefot. Språkvariasjon og språkstrategier blant setesdøler i Kristiansand* (= Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 35). Uppsala: Uppsala universitet.
- Papazian, Eric og Helleland, Botolv. 2005. *Norsk talemål. Lokal og sosial variasjon*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

- Røsstad, Rune. 2008. *Den språklege røynda. Ein studie i folkelingvistikk og dialektendring frå austre Vest-Agder*. Oslo: Novus.
- Seland, Bjørg. 2006. *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. (= *Studia Humanitatis Bergensia* 25). Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Skjekkeland, Martin. 1997. *Dei norske dialektane. Tradisjonelle særdrag i jamføring med skriftmåla*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Skjekkeland, Martin. 1999a. Agder – ein region mellom aust og vest. Kva skjer med talemålet i området? I: Gunnstein Akselberg (red.), *Talemålsendring i Noreg* (= *Målbryting* 2), 76–97. Bergen: Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Skjekkeland, Martin. 1999b. *Tysk-danske lånord i nynorsk og i bygdemåla. Om ein frisk debatt – og om ei gransking av ordtilfanget i to bygdemål*. Kristiansand: Høgskolen i Agder.
- Slettan, Bjørn. 1998. *Agders historie 1840–1920*. Kristiansand: Agder Historielag.
- Torp, Arne. 1990. Sørlandet. I: Ernst Håkon Jahr (red.), *Den store dialektboka*, 29–43. Oslo: Novus.
- Torp, Arne. 2001. Norske «landsdelar» og norsk målføreindelning – spesielt om Sørlandet og «sørlandsk». I: Gunnstein Akselberg (red.), *Ungdom og språk*, (= *Målbryting* 5), 49–83. Bergen: Nordisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Try, Hans. 1992. *Foreningsliv i Søgne på 1800-talet*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide.
- Tvinnereim, Jon. 1973. Då landsmålet vart kristna. *Syn og Segn*, 604–607.
- Vollan, Magnhild. 1995. Kampen om opplæringsmålet i folkeskolen i Birkenes. *Agder Historielags Årsskrift*, nr. 71, 38–57.
- Voss, Fridtjov. 1940. Arendals bymål. Lydlære og formlære. *Maal og Minne*, 49–101.
- Øidne, Gabriel. 1986 [1957]. Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet. I Olaf Aagedal (red.), *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*, 40–58. Oslo: Det Norske Samlaget. [Trykt første gongen i *Syn og Segn* 1957, 97–114.]